

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРЕТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СВІТОВІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ

Розвиток демократичних західних держав показує, що неодмінною умовою становлення цих держав і формування націй було розгортання системи суспільних інститутів, котрі утворюють громадянське суспільство. Сьогодні чимало українських авторів (Сергій Рябов, Володимир Полохало, Сергій Makeєв, Володимир Головаха та інші) вважають громадянське суспільство ключовим поняттям посткомуністичної трансформації. Узагальнення думок як вітчизняних, так і західних авторів зводиться до того, що “демократія проголошена не може стати демократією реальною, доки громадянське суспільство не зміцніє настільки, щоб стати дієвим конкурентом і опонентом старої номенклатури”, що “без вільного та потужного громадянського суспільства ринковий капіталізм неминуче перетвориться на капіталізм мафіозний” [1].

Огляд наукових джерел про громадянське суспільство показує, що концепція громадянського суспільства почала формуватися на зорі нового часу, розвивалась і міцніла паралельно із розвитком суспільної реальності, яку вона позначала. Але, починаючи з 2-ї половини ХІХ ст. і до 2-ї половини ХХ ст. про неї майже забули. А коли у 80-х роках ХХ ст. це поняття знову перетворилось на “ключове слово інтелектуальних дискусій”, виявилось, що не всі вкладають у нього однаковий зміст. Термін „громадянське суспільство” вперше в наукових дискусіях гуманітаріїв України з’являється в 90-х роках ХХ ст., видаються переклади творів західних авторів (Кін Джон. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення; Арато Е., Коген Дж. Возрождение, упадок и реконструкция концепции гражданского общества; Габермас Ендрю Арато, Джін Коен. Громадянське суспільство і політична теорія), майже всі навчальні посібники з політології містять розділи, присвячені цій темі (Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти та лідери; Основи політичної науки. Курс лекцій за ред. Кухти Б.; Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні і Росії; Потульницький В. Теорія української політології. Курс лекцій; Рябов С.Г. Політологічна теорія держави; Скиба В., Горбатенко В., Туренко В. Вступ до політології; Томенко М. Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії). До теми громадянського суспільства у своїх творах звертаються й молоді науковці (Іщук В. Україна: проблема престижності та ідентичності (масова свідомість і культура як суб’єкти формування громадської та національної свідомості); Проценко О. Громадянське суспільство: світова традиція). Вислів “громадянське суспільство” став невід’ємною частиною виступів політичних діячів України. Тому вважаємо дослідження даної теми

необхідним для подальшого розвитку як наукової думки України про громадянське суспільство, так і розвитку цієї сфери суспільного життя.

За кількасот років своєї історії вислів став полісемантичним: у різних країнах і в різні епохи йому було надано різних значень. Тому в даній статті спробуємо точніше окреслити нормативний зміст поняття “громадянське суспільство”, визначити, що воно являло собою як ідеальний тип в розробках західних та вітчизняних дослідників теорії громадянського суспільства. Виконанню цього завдання сприяє періодизація розвитку ідеї та практики громадянського суспільства, прийнятним варіантом якої можна вважати три стадії, виокремлені професором Каліфорнійського університету Джеффри Александером і умовно названі ним “громадянським суспільством I, II і III” [2].

Часові рамки формування “Громадянського суспільства I” як соціального феномену і як теоретичної концепції охоплюють період від кінця XVII до першої половини XIX століття.

Застосувавши термін *societas civilitas* (пізніше: *civil society* – цивільне суспільство) [3] для означення нових суспільних порядків, які утверджувались на їхніх очах, мислителі того часу започаткували властиве й нинішнім концепціям громадянського суспільства протиставлення суспільства та держави, їх трактування як певного типу антиномії, за допомогою якої суспільна система описується як поділена на дві взаємопов’язані та взаємообумовлені, проте відмінні і, в ідеалі, автономні сфери: політичну і громадську (соціальну, соціетарну). Життя в останній ґрунтується на ідеях індивідуальної свободи громадян та автономності громад, їхньому праві творити спілки та асоціації, захищати власні інтереси, запобігати або протистояти сваволі державних зверхників.

Згідно з вченням відомого англійського мислителя Джона Локка, єдиним законним джерелом політичної влади є згода народу, тобто суспільний договір – основа всієї політичної системи суспільства. Заради надійного забезпечення природних прав, рівності та свободи, захисту особи та власності люди погоджуються утворити політичну спільноту, створити державу. Він особливо акцентує момент згоди: “Будь-яке мирне утворення держави мало в своїй основі згоду народу” [4]. Заради того, аби уникнути зайвих зіткнень, люди уклали між собою суспільний договір, тобто встановили громадянське суспільство. У вченні англійського мислителя привертає особливу увагу така настанова: суспільний договір надає політичній владі чітко визначені повноваження та обов’язки, які вона не має права переступати. Влада не повинна зазіхати на невід’ємні права громадян – такі як право на життя, право на власність, право на свободу та інші. Із усіх зазначених прав особистості Локк першорядне місце відводив праву на власність: будь-які спроби посягань на власність (позбуття частини власності, підвищення податків) він розглядав як вияв деспотизму.

Свобода думки – також невід’ємне право людини. Локк вводить ще один механізм, окрім розподілу влади, який покликаний утримати владу від виходу за межі своїх повноважень, – законність. Принцип законності полягає в тому, що “жодна людина, яка належить до громадянського суспільства, не може бути винятком стосовно законів цього суспільства” [5].

Шарль Луї Монтеск’є в своєму трактаті “Про дух законів” говорить, що державність є приналежністю, але не тотожністю громадянського суспільства, розрізняє автор громадянські і державні (політичні) закони. Перші, на його думку, регулюють недержавні, неполітичні відносини (скажімо, відносини власності між добровільними об’єднаннями громадян). Другі регламентують в основному політичні права і свободи громадян. Розмірковуючи про діалектичну єдність і протиріччя законів громадянського суспільства і держави, Монтеск’є говорить, що зникнення однієї із сторін цієї єдності обов’язково призводить до суспільних катаклізмів [6].

Окрім ствердження первинності й автономності громадянського суспільства щодо держави, значна увага в цей період була приділена обґрунтуванню його моралі, етики та цивілізаційної ролі (слова „цивільний” і „цивілізований” – одного кореня). (До речі, український дослідник Сергій Рябов звертає увагу на те, що “civil society” на українську правильніше було б перекласти як “цивільне”, а не “громадянське” суспільство). Адам Фергюссон, зокрема, чітко протиставив громадянське (цивільне) суспільство суспільствам диким і варварським, а головну ознаку цивілізованості вбачав у повільному, але невпинному усуненні насильства із взаємин між людьми [7]. Саме звідси бере початок тенденція етизації поняття “громадянське суспільство”, особливо в англійській соціальній філософії, підкреслювання ролі в ньому моральності, вихованості, повсякденної та політичної культури.

Нероздільність моралі і права, принципи правової держави, яка створює сприятливі умови для функціонування громадянського суспільства, обґрунтовували німецькі філософи Іммануїл Кант та Г.В.Ф. Гегель.

Кант розробляє теорію громадянського суспільства. Він вважав, що люди об’єднуються заради узгодження й об’єднання волі всіх громадян. “Об’єднані ж для законодавства члени такого суспільства (*societas civilis*), тобто держави, називаються громадянами (*cives*)” [8]. Невід’ємними атрибутами громадянства мають бути: свобода члена суспільства як людини, рівність його з іншими як підданого, самостійного члена суспільства, як громадянина. Кант розрізняє активних і пасивних громадян. “Лише здатність голосувати становить стан громадянина, ця здатність передбачає самостійність того у складі народу, хто прагне бути не просто часткою спільноти, але її членом, тобто діяти згідно з власним уподобанням і волею разом із іншими” [9].

Обожнюючи державу як втілення всезагальності, як “дійсність Розуму” і “ходу Бога в світі”, Гегель усе ж таки вважав ідеалом не будь-яку державу, а лише конституційну монархію. Він виступав за кодифікацію законів, публічність судочинства, створення суду присяжних, формулюючи тим самим важливі принципи правової держави, втілення яких уможливило функціонування громадянського суспільства. Його Гегель пов’язував із системою егоїстичних потреб індивідів та з публічною сферою суспільного життя, яка певним чином узгоджувала і регулювала їх задоволення.

Кожний індивід прагне вдовольнити лише свої специфічні егоїстичні потреби і цілі, але зробити це повною мірою він може тільки у взаємодії з іншими людьми. Особливого значення Гегель надавав корпораціям (або громадським спілкам), які об’єднують індивідів за родом діяльності і за здатністю до праці. Завдяки їх діяльності суперечності між індивідами уодностаються, а зв’язки між ними синтезуються в державі – “самоусвідомлюючій субстанції, розвиненій до органічної діяльності” [10]. Елементами громадянського суспільства, за Гегелем, є: система потреб; система правових установ, що здійснює судочинство; поліція та корпорації [11]. Для позначення громадянського суспільства він вживає термін *buergerliche Gesselshaft* – “бюргерське” (горожанське, міщанське) суспільство, зміст якого пізніше був зведений марксистами до буржуазного суспільства у класовому розумінні [12]. Члени громадянського суспільства рівні у юридичному розумінні, але не рівні від природи, у соціальних взаєминах, у настроях, набутих знаннях тощо. Держава є серцевиною сім’ї і громадянського суспільства, вона їм передує, втілює їх єдність, знімає суперечності. Держава завдяки загальнообов’язковим, об’єктивним і розумним законам та власним інституціям забезпечує реалізацію прав і свобод громадян. Гегель вперше робить спробу провести межу між громадянським суспільством і державою: “В громадянському суспільстві панує економічний закон, в державі – етичний” [12].

Сучасні дослідники громадянського суспільства найбільше цінують у спадщині німецького філософа те, що він зауважив складність та неоднозначність громадянського суспільства, вказав на притаманні йому суперечності і, в певному сенсі, став провісником концепції плюралізму. З іншого боку, його ідеї стають нині у пригоді тим, хто намагається окреслити нову модель громадянського суспільства, яка б відповідала умовам і потребам держави загального добробуту. Інститути такого суспільства, турбуючись про покращення добробуту громадян, мусили б бути задіяні у певних формах зв’язків із урядом, поєднуючи індивідуалістичні вартості з підходами, що притаманні м’яким формам корпоративізму.

Надзвичайно актуальною для сучасного читача залишається книга французького дослідника Алексіса де Токвіля “Демократія в Америці”, написана у 1832 р. В ній уперше було показано тісний зв’язок і в певному сенсі тотожність громадянського суспільства та

демократії. Видатний французький мислитель, перебуваючи в США, здійснив аналіз головних засад демократії в Америці (праця “Демократія в Америці”). Вважав, що ефективність американської політичної організації полягає в запровадженні загального виборчого права, законодавчій владі більшості. Впровадження рівності всіх перед законом стало гарантом свободи мислення, впевненості в собі, зростання ініціативи. Алексіс де Токвіль дослідив особливості політичного виховання в Америці: виховання взагалі, практичний досвід, легітимний консерватизм, релігію, громадянськість народу, свободу асоціацій, повагу до закону, широкі можливості для всіх верств населення. Освіта необхідна для вміння користуватися свободою: “Проблема демократії не в тому, чи потрібна людям свобода, а в тому, якою мірою вони здатні нею користуватися” [14]. Токвіль вважав, що свобода сприяє й особистому щастю, й економічному добробуту, але вона не є моральним імперативом: “Ті, хто цінує свободу лише через матеріальну вигоду, не будуть володіти нею довго... Людина, яка чекає від свободи чогось більшого, ніж вона сама по собі, народжена бути рабом” [15].

Токвіль започаткував соціокультурний підхід до розуміння громадянського суспільства, що акцентує увагу на моральному та соціопсихологічному впливові мережі громадських асоціацій, зайнятих вирішенням повсякденних “малих” справ. Саме ці організації формують “місцеві і особисті свободи”, створюють необхідне для демократії активне соціальне поле, поширюють дух солідаризму, терпимості та кооперації, а також створюють ситуацію наявності “пильного громадського ока”, яке повсякчас слідкує за владою [16]. Така інтерпретація видається найбільш плідною при розгляді громадянського суспільства як “стратегії переходу” до демократії в посткомуністичних суспільствах, бо вона акцентує увагу не стільки на негативних функціях громадянського суспільства (бути противагою владі, служити заборолом проти диктатури), скільки на позитивних (створювати громадянську культуру, формувати сприятливе для демократії соціальне середовище).

Проблему громадянської свободи і влади суспільства розглядає англійський мислитель Джон Стюарт Мілль (1806-1873). У своєму творі “Про свободу” Мілль формулює базовий принцип відносин між суспільством та індивідом: “Люди індивідуально чи колективно можуть справедливо втручатися в дії індивіда тільки заради самозбереження...” [17]. Також Дж. Мілль виділяє приватну сферу діяльності індивіда, до якої відносяться: свобода совісті, свобода вибору і прагнення до певної мети та свобода діяти разом з іншими індивідами, об’єднуватися з ними для досягнення певної мети, яка не зашкоджує іншим людям [18].

Отож, громадянське суспільство I, яке формувалося від XVII аж до I-ї половини XIX ст., на практиці було молодим буржуазним суспільством, яке утверджувало ліберальні

свободи, підкорялося законові, формувало громадську думку щодо проблем, які були визнані загальнозначущими. Людей у ньому єдали спільні інтереси. Захищати ці інтереси люди намагалися через створювані ними спілки та об'єднання, які функціонували автономно, під охороною закону. Ринок надавав цьому суспільству механізмів саморегуляції, звільняючи неполітичну сферу від потреби в державній регламентації. Разом з тим ринок привніс і антигромадянські тенденції: надмірний індивідуалізм, різке соціальне розшарування, пауперизацію трудових класів, втрату ними почуття суспільності.

Період громадянського суспільства II тривав від середини XIX до 2-ї половини XX ст. Суспільство, за висловом Дж. Кіна, “дичавіє” [19]. На практиці це проявляється в загостренні класових суперечностей, у пануванні насильницьких методів розв'язання конфліктів, стають популярними соціалістичні концепції суспільного розвитку, серед них одна з найрадикальніших – марксизм. К. Маркс і Ф. Енгельс та їхні послідовники оголошують громадянські зв'язки і громадянське суспільство формою класових відносин, породжену капіталістичним способом виробництва і приречену загинути разом із ним [20]. А в 1-й половині XX ст. в низці країн громадянське суспільство взагалі на певний час сходить зі сцени внаслідок гіпертрофії державних функцій “легітимного насильства” (фашизм і сталінізм). Не дивно, що концепція громадянського суспільства стає непопулярною.

Проте потрібно зазначити, що в цей час значно активізуються громадські рухи в Україні, а визначні українські вчені цього періоду М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Б. Кістяківський, М. Шаповал присвячують свої твори теорії громад, громадського життя і правової держави. Деякі з їхніх праць не втратили свого значення до сьогодні. Проте в цілому їхні інтелектуальні здобутки кардинально не вплинули на дискурс громадянського суспільства, бо як і в інших державах, в Україні в той час його витіснив на узбіччя дискурс соціалізму, який заволодів умами європейців більш як на ціле століття. Соціалістами певного напрямку (хоч і не марксистами) були названі й українські вчені, окрім Б. Кістяківського. Соціалістична орієнтація зумовила деякі їхні ілюзії у сприйнятті тогочасної дійсності, що призвели до політичних помилок у період національної революції 1917-1920 рр. Вона “романтизувала” їхнє уявлення про роль громад і громадського самоврядування в майбутньому.

Валерій Скиба виділяє такі основні політичні ідеї М. Драгоманова [21]:

Конституціоналізм як універсальний засіб досягнення політичної свободи. Оригінальність драгоманівського тлумачення конституціоналізму полягає, по-перше, в доповненні його поняттям “політична свобода”, яку він розумів, і як співпрацю суспільства й особистості, що реалізується через народне представництво в центрі й самоврядування на місцях, і як загальнодемократичні свободи для особистості, такі як свобода слова, совісті,

національності тощо.

Політична децентралізація й широке місцеве самоврядування як засіб подолання конфлікту між державою і суспільством. Гарантією політичної свободи може бути лише одночасне послаблення централізованої державної влади, ліквідація самодержавного бюрократичного апарату, запровадження прав особи і самоврядування громад і областей.

Ведення національно-визвольної боротьби лише мирними політичними і просвітницькими засобами. Як вірний прибічник ідей Кирило-Мефодіївського товариства, вважав, що фундаментом для забезпечення недоторканності національностей і їхнього вільного розвитку має стати, перш за все, широта особистих прав, свобода асоціацій і особливо права громад і повітів на горизонтальні зв'язки, що дасть змогу представникам однієї нації вільно спілкуватись.

Драгоманов першим серед українських учених і громадсько-політичних діячів поставив національну свободу в безпосередню залежність від політичної свободи і рівня освіченості людей. Проблему просвіти населення ставить нарівні з наданням людям рівних прав у державі. За умови поєднання цих двох чинників від самих людей, на думку вченого, залежатиме переміна всіх громадських порядків. Інакше навіть визначені права не всі можуть використати через нерівність в освіті [22]. Іншими словами, реформування Російської імперії він бачив лише шляхом побудови громадянського суспільства.

На початку XX століття українці осмислено й однозначно поставили питання про власну державу, але так історично склалося, що соціальні питання мали більший розголос, аніж національні. Поразка визвольних змагань 1917-1920 років була дуже болючою для всіх мислячих українців. Посилення тоталітарних тенденцій в Європі, комунізм у Росії, розділ України між сусідніми державами сильно обмежували можливості осмислення причин поразки і самоорганізацію народу. Українські політики і науковці бачили розбудову національної держави тільки зі становлення громадянського суспільства в Україні.

Після Другої світової війни, особливо з настанням III хвилі демократизації країн світу, наступає реанімація та новий етап в розвитку теорії громадянського суспільства III. Цей етап приніс відродження та осучаснення ідеї, впровадження її в життя нових країн і навіть континентів.

Особливістю післявоєнного періоду є те, що сфера застосування категорії громадянського суспільства є дуже широкою, а його інтерпретації – різноманітними. Ми спостерігаємо справжній ренесанс концепції громадянського суспільства у західному світі, обумовлений новими реаліями (дехто каже – кризою) суспільства загального добробуту та пошуками нових форм соціальної взаємодії і соціального захисту. Джон Кін, Чарлз Тейлор, Ненсі Розенблум та інші намагаються знайти пояснення тим змінам, які відбуваються в наш

час в інститутах і функціях громадянського суспільства у зв'язку з розширенням соціальних функцій держави, окреслити нові способи його взаємодії з державними структурами.

Окремий напрям складають праці Роберта Д. Патнема, який успішно застосував токвілівський підхід до громадянського суспільства в книзі “Як примусити демократію працювати?” У ній проаналізовано сучасні та історичні відмінності італійських регіонів з точки зору розвиненості цивільних громад та функціонування демократичних інститутів. Взявши цивільну громаду як культурно визначений осередок соціального життя, у якій органічно поєднуються культура та структура, Патнем зумів переконливо показати, що єдиним чинником, який мав значний і постійний вплив на успіх демократичного правління в Італії, була історична традиція громадянських орієнтацій і поведінки. Крім того, вченому вдалося спонукати наукову громадськість до найгарячіших дискусій з приводу сучасних тенденцій розвитку громадянського суспільства в США. Суперечка виникла після публікації ним статей у декількох журналах про звуження сфери громадянського суспільства в країні та про зменшення “соціального капіталу”.

Деякі елементи відстоювання позицій громадянського суспільства з відстоюванням незалежності України ми бачимо в діяльності українських правозахисних рухів або шістдесятництва.

З огляду на “залізну завісу” і відсутність в обігу досягнень західної політичної думки більшість дисидентів (Л. Лук'яненко, І. Дзюба, Ю. Бадзьо) користувалися марксистською методологією, порушуючи водночас питання рівноправності націй, соціальної справедливості, розкриваючи шовінізм росіян і облудливість “злиття націй”. Ю. Бадзьо ставив проблему плюралізму і багатопартійності. В 1965 році, за 10 років до підписання Гельсінських угод, в Україні з'явилась праця Є. Пронюка “Стан і завдання українського визвольного руху”, в якій чітко ставилася проблема політичних свобод, забезпечення загальнолюдських цінностей і загальної демократизації в СРСР. Про це ж говориться і в роботах В. Лісового та інших дисидентів.

У 1972 році відбулися масові арешти українських правозахисників, бо їхні звернення до світової громадськості суттєво послаблювали позиції радянської дипломатії на переговорах по підготовці майбутніх Гельсінських угод 1975 року. З цього часу дисиденти акцентують увагу на правозахисному русі. Найслабшим місцем комуністів виявилися права людини. Стандарти Заходу і Сходу суттєво різнилися і наочно показували принципову різницю в підходах. Важливим досягненням правозахисників було створення Української Гельсінської групи, яка випускала в обіг і переправляла на Захід документи самвидаву, основним завданням якого було поширення різноманітних матеріалів. Найбільшим недоліком українського дисидентського руху було те, що політична думка тут залишалася в

жанрі публіцистики. Реальні проблеми функціонування держави і громадянського суспільства, права, політики держави, державного устрою залишалися прерогативою легальних вчених і політиків. Існує думка, що зміни настали раніше, ніж сподівалися українські демократи-дисиденти, і тому не було напрацьовано шляхів системного переходу від комунізму до демократії. Лише наприкінці 80-х років у проекті програми Української Гельсінської спілки, яка виникла у 1987 році на місці УГГ, можемо прочитати більш-менш конкретні принципи функціонування незалежної України та демократичного громадянського суспільства:

- 1) свободу політичної діяльності, без альтернативних, опозиційних партій дійсне забезпечення прав людини і нації неможливе, неможлива справжня свобода;
- 2) свободу участі в діяльності держави способом індивідуальної та через партію критики діяльності всіх державних органів;
- 3) свободу сповідувати будь-яку віру в Бога та дотримуватися будь-якої філософської системи і вільно поширювати свої ідеї в будь-якій формі;
- 4) свободу друку та інших технічних засобів розмноження творів та ідей;
- 5) свободу об'єднуватися в будь-які товариства і спілки та свободу просвітянської і благодійницької діяльності;
- 6) свободу виїзду з України на тимчасове чи постійне проживання та свободу повернення назад.

Отже, громадянське суспільство – це стара, але дуже актуальна теоретична концепція, котра усе ще “володіє значним аналітичним, нормативним і політичним потенціалом”. Причому тепер, як вважає професор Каліфорнійського університету Джеффри Александер, вона прийшла в науку надовго. Щодо українських реалій, то дуже позитивним є факт зростаючого інтересу науковців до теми громадянського суспільства, збільшення впливу громадянських організацій, ЗМІ як інституту громадянського суспільства на прийняття рішень владних структур.

Література

1. Ігнат'єфф Майкл. Стаття-рецензія на книгу: Ernest Gellner. *Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals*. (London: Penguin, 1994. 225 p.) // *Сучасність*. – 1995. – № 10. – С. 77.
2. Alexander, Jeffrey C. “Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations” / In the book: *Real Civil societies. Dilemmas of Institutionalization*. Ed. by Jeffrey C. Alexander. – London etc.: Sage, 1998. – P. 1-19.
3. Ігнат'єфф Майкл. Стаття-рецензія на книгу: Ernest Gellner. *Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals*. (London: Penguin, 1994. 225 p.) // *Сучасність*. – 1995. – № 10. – С. 77.
4. История политических и правовых учений: Учебник для вузов. – 2-е изд.,

- стереотип / Под общ. ред. члена-корреспондента РАН, доктора юридических наук, профессора В.С. Нерсесянца. – М.: Издательская группа ИНФРА-М – Норма, 1997. – С. 271.
5. История политических учений. – Вып.2 / Под ред. проф. О.В. Мартышина. – М.: Юрист, 1996. – С. 47.
 6. Себайн Г. Джордж, Торсон Л. Томас. Історія політичної думки. – К., 1997. – С. 480.
 7. Кін Джон. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. – Київ: КІС; АНОД, 2000. – С. 116.
 8. Кант Иммануил. Метафизика нравов в двух частях. Соч.: В 6 т. – М., 1965. – Т. 4. – Ч. 2. – С. 234.
 9. Кант Иммануил. Метафизика нравов в двух частях. Соч.: В 6 т. – М., 1965. – Т. 4. – Ч. 2. – С. 235.
 10. История политических учений. Ч. 1 / Под ред. проф. К.А. Мокичева. – М.: Высшая школа, 1973. – С. 261.
 11. Г.В.Ф. Гегель. Философия права. – §188.
 12. Рябчук М. Гримаси етатизму, або Чому в нас нічого не виходить? // Сучасність. – 2000. – № 12. – С. 54.
 13. История политических учений. – Вып. 2 / Под ред. проф. О.В. Мартышина. – М.: Юрист, 1996. – С. 112.
 14. Скиба В., Горбатенко В., Туренко В. Вступ до політології. – К., 1997. – С. 267.
 15. История политических учений. – Вып. 2 / Под ред. проф. О.В. Мартышина. – М.: Юрист, 1996. – С. 156.
 16. Токвіль, Алексіс Д. Про демократію в Америці. – К.: Всесвіт, 1999. – С. 412-418.
 17. Скиба В., Горбатенко В., Туренко В. Вступ до політології. – К., 1997. – С. 252.
 18. История политических учений. – Вып. 2 / Под ред. проф. О.В. Мартышина. – М.: Юрист, 1996. – С. 174.
 19. Кін Джон. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. – Київ: КІС; АНОД, 2000. – С. 116.
 20. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 3. – М., 1975. – С. 34-37.
 21. Скиба В., Горбатенко В., Туренко В. Вступ до політології. – С. 320-325.
 22. Драгоманов М.П. Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 205.
 23. Лук'яненко Л. Вірую в Бога і в Україну. – К., 1991. – С. 256.